

1. Bevezető gondolatok

Románia 1866-tól 1948-ig terjedő alkotmánytörténete az unitárius nemzetállami eszmének alárendelt kartális alkotmányok korszakaként is leírható, annak öröksége ma is él. A centralizált nemzetállami alapállás és annak értelmezése az 1866. évi román Alkotmány¹ óta változatlan: a román jogalkotás nemcsak annak döntő korlátai közé szorított,² hanem annak alá is rendelt. Az egységes nemzetállam alaptételének árnyalása Románia első világháborús győzelmét követően – amikor a terület- és népességgyarapodás addigi homogén társadalmi viszonyait döntő módon változtatták meg – alappal merülhetett fel: a megszerzett területek korábban egy kormányzat alatt nem álltak, eltérő gazdasági fejlettséggel rendelkeztek, és így Románia partikuláris jogok otthonává vált.³ A nemzetállami alap ártértékelésére azonban nem került sor, a homogén nagyromán államcél ekkortól az új államhatárokon belül érvényesült és vallott kudarcot. A már kialakult nemzetiségi közösségek ténye ugyanis olyan belső feszültségeket és instabilitást eredményezett, amely nemcsak ellehetetlenítette az integrációs folyamatokat, hanem máig ható módon befolyásolja a többség–kisebbség viszonyát.

A nemzetállami program kiemelt eleme volt az első világháborút követően végrehajtott agrárreform, amelynek deklarált jogpolitikai és megvalósított állampolitikai célja közötti ellentmondás nemcsak jogállami torzulásokra világít rá, hanem annak kisebbségellenes attitűdjére is.⁴ Míg a deklarált cél a társadalmi viszonyok igazságosabbá tétele volt, az a valóságban a nemzeti és vallási kisebbségek vagyoni jogi ellehetetlenítését szolgálta a nemzetállam építésének egyik eszközeként.

2. A romániai földreform jogszabályi környezetének főbb elemei

2.1. Románia alkotmányos és társadalmi alapjai az első világháborúig

A nacionalizmus vizsgálatát mellőzve rögzíthető, hogy a román nemzeti ébredés a modern nacionalizmus alapján állva 1848 óta⁵ egyre következetesebben vallotta és elsődleges állampolitikai célként nevesítette⁶ a minden román egy államban egyesítését célul kitűző irredenta programját arra a fikcióra alapítva, hogy Havasalföld, Moldova és Erdély tulajdonképpen román államok.⁷ Az állampolitikai cél megvalósításának első elemét Havasalföld és Moldova fejedelemségeinek 1859. évi egyesítése jelentette.⁸ A megalakult román állam francia és olasz minták – több esetben formai és ekként torz⁹ – átültetésével modernizálta és egységesítette jogrendszerét¹⁰ és még a teljes függetlenség elnyerése előtt 1866. július 12-én hirdette ki az 1831. február 7-én elfogadott belga alkotmányon alapuló első Alkotmányát.¹¹ Az 1866. évi Alkotmány 1. cikke az akkori társadalmi valósággal egyezően az egységes és oszthatatlan állam tényét rögzítette¹² egy modern alkotmányos monarchia államszervezetével.¹³ Az 1866. évi Al-

Fazakas Zoltán József

Az első világháború utáni román agrárreform mint a nemzetállam kiépítésének eszköze

kotmány a románok jogait a jogegyenlőség és az egyéni jogok alapján tartalmazta, ugyanakkor a jogok gyakorlása az állampolgárság mellett a román minőséghez kötött volt értelmezett, amely alatt morális kötelezettségeket értettek a román nemzettel szemben.¹⁴

Románia az 1878. évi berlini szerződéssel elnyert függetlenséget követően¹⁵ változatosan valamennyi román nemzetiség egy államban történő egyesítésére törekedett.¹⁶ Államéletében azonban a modern jogi környezet és a valóság között széles szakadék volt megfigyelhető, az alkotmányosság formai, de nem tartalmi érvényesülésére is visszavezethető okokból. Románia súlyos gazdasági és társadalmi válságokkal küzdött, amelyek közül egyértelműen az agrárkérdés, pontosabban annak megoldatlansága volt a legsúlyosabb. A lakosság kétharmada földműves volt, így a mezőgazdasági termelés kockázatai, a birtokszerkezet aránytalanságai és alacsony termelési határfoka, a gazdasági szerkezet fenntarthatatlansága szociális katasztrófák sorozatát okozta.¹⁷ A válság 1907-ben fegyveres lázadásba torkollt rávilágítva a nyomorba süllyedt agrártömegek helyzetének tarthatatlanságára, emellett teret biztosított az antiszemizmus és nacionalizmus dinamikus előretörésének.¹⁸ A lázadást katonai erővel leverték, de annak okait nem szüntették meg, néhány látzatintézkedés kivételével valós lépéseket nem eszközöltek.¹⁹ A válság valós okainak palástolására, a megoldások halogatására az irredentizmus és a háborús szerepvállalás tökéletes politikai eszköznek bizonyult.²⁰

Az első világháború kitörésekor a román államcél érvényesítésére valós lehetőség nyílt, és a román közhangulat is egy új román korszak eljövételét hirdette.²¹ Az új korszak, az irredenta államcél több lépcsőben történt teljesítését a központi hatalmak összeomlása, majd az ezen eredményt szentesítő Párizs környéki békeszerződések valósították meg:²² létrejött a többnemzetiségű, eltérő gazdasági és társadalmi, illetve jogi viszonyokkal rendelkező Nagy-Románia.

2.2. Az első világháború hatása a román alkotmányos berendezkedésre

A nacionalizmus aktorait sikerrel kiaknázó Románia a társadalmi valóság gyökeres megváltozása ellenére – alapvetően Ausztria–Magyarország szétesésén okulva²⁴ – változatlanul tartózkodott az egységes nemzet-

Székely ház (Csikménaság, 1931)²³

állami alapállása megváltoztatásától. Romániától eltérően a Szövetséges és Társult Főhatalmak felismerték az új állam kihívásait és az azokra adandó, Romániától elvárt válaszok alapelemeit a Párizs környéki békerendszer részeként a Romániával 1919. december 9-én aláírt párizsi kisebbségvédelmi szerződés²⁵ keretei között rögzítették. Románia a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés ellen hevesen tiltakozott, előadva, hogy azzal súlyosan sérül az államok egyenlősége és szuverenitása,²⁶ az abban foglalt kötelezettségeket tárgyi jogként kisebbségei számára már biztosította, így annak megkötése felesleges.²⁷ A Szövetséges és Társult Főhatalmak ezeket az érveket elutasítva ultimátumot intéztek a román kormányhoz.²⁸ Az ultimátum eredményeként a párizsi kisebbségvédelmi szerződést Románia aláírta, de a rendelkezések elfogadásához, a jogok tényleges biztosításához hiányzott a román állam valós akarata,²⁹ így a későbbi jogszabályok megalkotása és értelmezése a párizsi kisebbségvédelmi szerződés lényegével ellentétes eredményekre vezetett.

A párizsi kisebbségvédelmi szerződés kiemelt alkotmányjogi rendelkezéseket és kötelezettségeket írt elő Románia számára:³⁰ alkotmányjogi garanciaként és jogalkotási kötelezettségeként előírásra került a rendelkezések alaptörvényként való elismerése, Románia kötelezte magát arra, hogy a párizsi kisebbségvédelmi szerződés rendelkezéseivel szemben sem törvényt, sem rendeletet vagy hivatalos intézkedést nem hoz, illetve ilyen állami aktus nem lehetett hatályos.³¹ A párizsi kisebbségvédelmi szerződés 2. cikke rögzítette az ország minden lakosát illetően az élet és szabadság védelmét születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül, a 3–8. cikkek

állampolgársági kérdéseket szabályozták a tulajdonvédelemmel együttesen, a 8–10. cikkek a törvény előtti egyenlőséget biztosították a polgári és politikai jogok, valamint a gazdasági és kulturális és oktatási jogok tekintetében. A 12. cikk a Nemzetek Szövetsége keretein belül felállított kisebbségvédelmi szervezetrendszerhez csatlakozott Románia tárgyi kötelezettségeit nevesítette. A nemzetközi kötelezettségek együttes értelmében Romániában elvben biztosítottá vált a kisebbségek jogegyenlősége, szabadságjogaiknak – értve ezalatt a gazdasági jogaiknak és a tulajdonjogok – a védelme mind alkotmányjogi, mind pedig nemzetközi jogi szinten.

A párizsi kisebbségvédelmi szerződés mellett szükséges megemlíteni a gyulafehérvári határozatok³² rendelkezéseit is, amelyek magukban hordoztak olyan elemeket, amelyek az új román államkeretek integrációs szemlélet jelenthették volna, de az egységes nemzetállam változatlanná eszméje és célja Romániát azok figyelmen kívül hagyására ösztönözték. A gyulafehérvári határozatok részletes elemzését mellőzve az Erdély és a magyarországi románok által lakott vármegyék Román Királysággal való egyesülését rögzítő I. pontja mellett a III. pont emelhető ki. A III. pont tartalmazta a teljes nemzeti szabadság elismerését valamennyi nemzetiség vonatkozásában, ezalatt értve az anyanyelvű oktatást, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, valamint e pont nevesítette a földreformot. A párizsi kisebbségvédelmi szerződés nemzetközi szinten védte a tulajdonjogot, a gyulafehérvári határozatok – igaz nem jogforrásként, hanem politikai programként – előrevetítette a földkérdés tárgyában annak várható eredményeit. A politikai programként megfogalmazott

földreform a nemzetállami céllal átítava hamarosan első-sorban a magyar nemzetiség tulajdonában álló földterületek kisajátítását és a román nemzetiségűek javára való átadását eredményezte.³³

2.3. Az 1923. évi Alkotmány és földreformtörvények kapcsolata

Az első világháború által megvalósított a román nemzeti és állami célok következményeként került elfogadásra a Román Királyság 1923. évi Alkotmánya.³⁴ Az alkotmányozás során a tudományos élet és a politikum képviselői³⁵ fontos elképzeléseket és javaslatokat fogalmaztak meg, mintegy beismerve az 1866. évi Alkotmány és tartalmi érvényesülése súlyos fogyatékosságait,³⁶ hangsúlyozva, hogy az új állam új alaptörvényének a hatékony alkotmányosság alapjául kell szolgálnia.³⁷ Annak ellenére, hogy egyesek kiemelt szerepet tulajdonítottak többek között a gyulafehérvári határozatoknak és alapelveinek,³⁸ a tényleges decentralizációnak és a régiók sajátosságainak,³⁹ a többségi álláspont következetesen az egységes nemzetállam kiinduló koncepcióját vallotta.⁴⁰ Ennek eredményeként a párizsi kisebbségvédelmi szerződés előírásaival ellentétben annak alkotmányba emelését elmulasztották,⁴¹ így hatékony végrehajtása nemcsak kétségessé vált,⁴² hanem egyes rendelkezéseit hallgatolagó-

Út menti kereszt a Tordai-hasadék előtt (1926)⁵⁸

san hatályon kívül is helyezték.⁴³ A román politikum álláspontja szerint egyetlen nemzetközi szerződés sem írhatta felül a román alkotmányokat, és nem vezethetett belügyei nemzetközi ellenőrzésére,⁴⁴ sőt, a nemzetközi jog szabályai nem képezhették a törvénytervezetek alkotmányellenesség-értékelésének kritériumát sem.⁴⁵

A fentieknek megfelelően az 1923. évi Alkotmány 1. cikke az egységes és oszthatatlan állam, de már a nemzetállam alapján állt,⁴⁶ és Románia a fiatal nemzetállamok türelmetlen nacionalizmusának példjaként⁴⁷ mindvégig központosító politikát folytatott. Az alkotmányos alapítás a nacionalizmus eredeti tartalmi oldaláról igazolható, ugyanakkor az a valós társadalmi integrációt ellhetetlenítő körülményként érvényesült, és Románia nem válhatott tényleges demokráciává, centralizációs és homogenizációs állampolitikai nemcsak évszázados viszonyok áttörését eredményezték, hanem két évtized alatt az állam széteséséhez is vezettek.

A nemzetállami alapállást pontosította – és a jogegyenlőség 1923. évi Alkotmány 5. cikkében foglalt teljesítését áttörte – a román alkotmányjog azon felfogása, mely szerint a nemzet tagjai egyének,⁴⁸ akiknek összesége nemzet-

ként egyfajta spirituális-lelki közösséget alkot.⁴⁹ E tételből tehát az a következtetés vonható le, hogy a nemzet mint közösség tagja csak az lehet, aki ezt a lelki összetartozást vallja, hiányában a kirekesztés, az összetartozást nem valló egyének alárendeltsége alkotmányjogi legitimitást nyerhet. Következésképpen az állampolgári jogegyenlőség és a kisebbségek jogai védelmének nemzetközi kötelezettsége a nemzetállami céllal antagonisztikus viszonyba került,⁵⁰ annak feloldását a nemzetközi kötelezettségek figyelmen kívül hagyásával képzelte el Románia. Ennek a politikai és jogi helyzetnek szemléletes példajaként áll az amúgy valós társadalmi problémára reflektáló agrárreform, amelynek megalkotása, illetve végrehajtása során több esetben nyíltan alkotmánysertő módon járt el mind a törvényhozás, mind a központi kormányzat, mind a helyi közigazgatás.⁵¹

Az 1923. évi Alkotmány 131. cikke a partialis hatályú földreform és kisajátítási jogszabályait – ellentétben a nemzetközi kötelezettségekkel – alkotmányos szintre emelte.⁵² Megjegyzendő, hogy az alkotmányozó a párizsi kisebbségvédelmi szerződés alaptörvényi elismerését részben azért tagadta meg, mert annak tárgyát – a szuverenitás felfogásán túl – a jogegyenlőség klauzúljá okán nem tekintette az alkotmányba illeszhetőnek, mintegy tagadva az e jogokból fakadó esetleges partialis jogalkotás alkotmányosságát. Mindezek ellenére az alaptörvény részét képezte a partialis olténiai, mun-

téniai, moldovai és dobrudzsai, azaz a régi királyságbeli földreformról szóló 1921. július 17-i törvény,⁵³ a besszarábiai földreformról szóló 1920. március 13-i törvény,⁵⁴ az erdélyi, bánági, körösvidéki és máramarosi földreformról szóló 1921. július 30-i törvény⁵⁵ és a bukovinai földreformról szóló 1921. július 30-i törvény⁵⁶ megfelelő cikkeinek összessége, mi több a 132. cikk szerint az ókirályságbeli, besszarábiai és bukovinai lakosság tűzifa és épületfa igénye is.⁵⁷

3. A földreform a nemzetállam-építés szolgálatában

3.1. A földreformtörvényekről általában

A romániai földreform eredői az Ókirályságban meg nem oldott agrárkérdésre, az az alapján kitört lázadásokra vezethető vissza,⁵⁹ amely körülmények mellett az elődállamok birtokrendszerei is annak alapját képezték. Az agrárkérdésből fakadó társadalmi feszültséget Románia az első világháborút követően olyan partialis jogszabályokkal

oldotta meg, amelyek tételesen áttörték a nemzetközi kötelezettségekben vállalt állampolgári jogegyenlőséget és tulajdonvédelmet, amelyek radikális jellege, kisebbségellenes hatása és célzata köztudomású.⁶⁰ A kérdés különös aspektusát jelentette továbbá a párizsi kisebbségvédelmi szerződésben garantált alaktság nélküli állampolgárság kérdése is,⁶¹ elvégre az 1924. évi állampolgársági törvény⁶² alapvetően hagyta figyelmen kívül a párizsi kisebbségvédelmi szerződés rendelkezéseit,⁶³ azokkal szemben az illetőség fogalmához kötötte az állampolgárság megszerzését 1918. december 1. napját jelölve ki a területek Romániához csatolásának napjaként.⁶⁴ A törvény a dátum kijelölése és az illetőség fogalma által a nemzetközi szerződésben foglaltaktól eltérő, szűkebb feltételeket alkalmazott, amelyek a román állampolgárság megszerzését részben lehetetlenné tették, részben a közigazgatási hatóságok döntésére bízta.⁶⁵ Tekintettel arra, hogy az 1923. évi Alkotmány 18. cikke Romániában bármilyen jogcímen csak román állampolgárok számára tette lehetővé földbirtok szerzését, az évtizedekig elhúzódó állampolgársági kérdés a nem román állampolgárok ingatlanainak kisajátítására adott – a párizsi kisebbségvédelmi szerződés szövegével és szellemével szemben álló – jogalapot. Az ingatlanok külföldi tulajdonszerzésének korlátozása alapvetően legitim és széles körben elismert, de a tárgyi esetben egyértelműen rögzíthető, hogy a román jogszabályok a rendezetlen állampolgárságú személyek ellen irányultak.⁶⁶

A partialis földreformtörvények alapján a román államterület különböző részein eltérő mértékű agrárreform került végrehajtásra,⁶⁷ amelyek közül alapvetően az erdélyi, bánási, körösvidéki és máramarosi és az ókirályságbeli törvény összehasonlítása indokolt, mert tárgyuk, céljuk és végrehajtásuk⁶⁸ egyértelműen rámutat a homogén nemzetállamépítés elsődlegességére.⁶⁹ A Magyar Királyságtól elcsatolt területek esetében a törvényben deklarált cél a falusi parasztbirtokok, továbbá a községi legelők és erdők növelése és kiegészítése, a nemzeti ipar pártolása, valamint a városokban, a bányai és fürdőközpontokban a munkások és tisztviselők életlehetőségeinek megkönnyítése, illetve a közérdekű gazdasági, közművelődési, társadalmi és testnevelési érdekek szolgálata volt. Az ókirályságbeli törvény csupán a falusi parasztbirtokok területének növelését, a községi legelők létesítését és a közérdekű gazdasági és közművelődési célok szolgálatát kívánta megvalósítani.⁷⁰ Az ókirályságbeli törvény a kisajátítás felső határát 2 millió hektárban szabta meg és csak azok esetében, akiknek legalább 100 hektár ingatlan vagyonuk volt. A korábbi magyar területek esetében ilyen korlát nem érvényesült,⁷¹ emellett kisajátítás alá kerültek távollévők tulajdonai⁷² is, tételesen ellentmondva a párizsi kisebbségvédelmi szerződésben foglalt tulajdonvédelmi kötelezettségnek. További különbségek voltak a kisajátítandó területek nagyságát illetően, valamint a kisajátítás kártalanítási ára tekintetében is indokolatlan különbségtételt alkalmaztak a jogszabályok. A háború utáni pénzromlás kockázatát a korábbi magyarországi területek kisajátításaira alkalmazták, azok kifizetése sem történt meg azonnal és feltétel nélkül, így gyakorlatilag vagyonekborzást jelentettek.⁷³

A korábbi magyar államterületen végrehajtott földreform ezáltal gyakorlatilag a magyar,⁷⁴ kisebb részben a szász magánbirtokok, valamint az egyházi és közbirtokossági⁷⁵ vagyonok elvételét jelentette,⁷⁶ ezáltal a kisebbségi közösségek vagyoni alapjait gyengítette, és a nemzetiségi oktatási és kulturális jogok érvényesítésének vagyoni korlátait eredményezte.⁷⁷ Példaként állhat, hogy a német kisebbség az államvezetéssel való jó kapcsolatai ellenére sem tudta elkerülni a szász közösség középkori alapintézményének, a Szász Universitasnak törvényi⁷⁸ feloszlását, és földreform által nem érintett megmaradt vagyona háromnegyed részének elvételét a későbbiekben.⁷⁹ A fenti vagyontömeget a nemzetépítés jegyében az ortodox egyház kapta meg, a szász evangélikus egyház a felosztott vagyon egynegyedére tarthatott igényt.⁸⁰

3.2. A román földreform a Nemzetek Szövetsége előtt

Az első világháborút követően megalapításra került a Nemzetek Szövetsége,⁸¹ amely elsősorban politikai és nem jogi kereteket biztosított a tagjai közötti vitás kérdések rendezéséhez.⁸² A Nemzetek Szövetsége jelentős újítása volt, hogy keretei között felállításra került kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere kettős védelmi mechanizmussal. A Nemzetek Szövetsége egyrészt állandó ellenőrzést végzett, másrészt az alaptörvényül elismert kötelezettségek a Nemzetek Szövetsége Tanácsa hozzájárulása nélkül nem voltak megváltoztathatók.⁸³ A Nemzetek Szövetsége előtti kisebbségvédelem elemzését mellőzve rögzíthető, hogy az feladatát – kis kivételtől eltekintve – nem töltötte be, amelynek oka Románia esetében a jogi utat elkerülni kívánó elutasító magatartásra, illetve a szövetség politikai megoldásokat favorizáló hozzáállására vezethető vissza.⁸⁴

A romániai földreformmal kapcsolatban a magyar királyi kormány több beadványt intézett 1920-tól,⁸⁵ amelyek közül az 1923. március 15-i panasz került végül a Nemzetek Szövetsége elé.⁸⁶ A panasz lényegi elemét a román jogszabályok azon elemei képezték, amelyek alapján a távollévők mezőgazdasági területei teljes egészében kisajátíthatók voltak, az 50 holdnál kisebb területek kivételével.⁸⁷ A kisebbségvédelmi aspektust a párizsi kisebbségvédelmi szerződés azon cikkei képezték, amelyek szerint az állampolgárságra optálás esetében az ingatlan tulajdonjogát az optálók, illetve a távollévők megtarthaták, amellyel szemben a román agrárreform végrehajtása során azokat mégis kisajátították.⁸⁸

A román jog távollévők alatt kifejezetten azokat értette, akik egy meghatározott időtartam – a területek román megszállása ideje – alatt voltak távol,⁸⁹ amikor jelentős magyar népesség menekült el. A jogvita kereteit a magyar fél három pontban nevesítette. Egyrészt rögzítette, hogy a tulajdonjogtól való legitim megfosztás eszköze a kisajátítás intézménye, de a földreform során alkalmazott kártalanítás a valós érték alig 1%-aként vagyonekborzással ért fel,⁹⁰ másrészt a távollévők meghatározása és a kisajátított területek döntő magyar jellege kisebbségvédelmi kérdés-

ként meghatározott. A harmadik szempontot az 1923. évi Alkotmány 18. cikke jelentette, amely szerint Romániában kizárólag román állampolgárok szerezhettek és birtokolhattak földtulajdont, így a más állampolgárságra optálók-nak legfeljebb az ingatlanok értékére volt joguk. Románia válaszában előadta, hogy a földreform évtizedes kérdés, az egyebekben az új államkereteken belüli jogegységesítés alkotmányos teljesítésének részeként pedig nem lehet kisebbségek ellen irányuló.⁹¹ A román álláspont szerint a magyar fél a jogegyenlőséget áttörő privilégiumot adna a magyar ingatlantulajdonosoknak miközben más nemzeti-ségek is elhagyták az ország területét. Románia kiemelte, hogy bár az optán-sok tulajdonjoga a nemzetközi szer-ződésekben ga-rantált, de annak állami korlátozása kisajátítással legi-tim, a kártalanítás összege megfelelő, azok kiegyenlítése állampapirok-ban által nem teszi megállapíthatóvá a jogsérelemet.⁹² A jogvita Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjesztését

Határ aratáskor (Magyarberkesz, 1929)⁹⁷

a román fél szociálpolitikai indokokra hivatkozva eluta-sította, ezt követően a felek közvetlen, de eredménytelen tárgyalásokat folytattak Brüsszelben,⁹³ majd az ügy újra a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé került.⁹⁴ A magyar ér-velés lényege szerint a nemzetközi szerződésekben vál-lalt kötelezettségeket a belső jog szabályai nem írhatják felül, és korábbi érvei fenntartása mellett kiemelte, hogy a távollévők román törvényi megfogalmazása súlyosan sér-tő, elvégre a trianoni békeszerződésig a területek de iure Magyarországhoz tartoztak, így e területekre a román jog hatályát ezen időszakra nem lehetett volna kiterjeszteni. Végezetül az ügy a párizsi magyar–román vegyes döntő-bíróság elé került 348 felperes keresetével, ahol nem szü-letett döntés.⁹⁵ A bírósági eljárás kudarca által a kérdést is-mét a Nemzetek Szövetsége tárgyalta, ahol a kor jelentős nemzetközi jogászai is szakvéleményeket adtak, de sem az eljárások, sem a közvetlen tárgyalások, a diplomáciai jegyzékváltások nem vezettek eredményre, a kérdés el-döntetlen maradt.⁹⁶

A fentiekől eltérően a bánági és erdélyi magyar tele-pések ügyében⁹⁸ részskert ért el a panasz. Az ügy alap-ját a magyar kormány 1904-et követően Erdélyben és a Bánágban a magyar kincstár tulajdonát képező területe-ken létesített telepesközségek képezték, ahol a telepések 50 évi részletfizetés útján szerezhettek ingatlantulajdont a részletek telekkönyvi teherrel való bejegyzésével, amely bejegyzésekre azonban döntően csak 1919 tavaszán ke-rült sor.⁹⁹ Az érintett területek Romániához csatoltását

követően az ingatlanok kisajátítását a földreform alapján megkezdték, amelynek különös aspektusát képezte az a körülmény, hogy a román jog semmisnek tekintette a ma-gyar állam vagyonát érintő 1918. december 1-jét követő hatósági aktusokat, függetlenül az alapügylet idejétől.¹⁰⁰ A román bíróságok a telepések tulajdonjogát így megsem-misítették, illetve az 1919-et megelőzően bejegyzett tulaj-donosok ingatlanát kisajátították.

A telepések Nemzetek Szövetsége előtt tett panaszá-ra a román kormány előadta, hogy a telepítés a magyar állam magyarosítási politikájának része volt, és román nemzetiségű nem juthatott földhöz a területen,¹⁰¹ amely a magyarosítás ér-vével tökéletes lo-gikai ellentmondás. A román válasz ki-emelte, hogy a ki-sajátítás célja a föld egyenlő elosztása, amely nem telje-sülhet az általános, a román állam által törvényben megha-tározott kisajátítási maximum alkalmazásával, így a *contra legem* eljárás indokolt. A román fél kiemelte, hogy

eljárásának további célja az impériumváltozásból faka-dó bizonytalanságok eloszlatása, egyebekben intézkedé-sei belügynek tekintendők, és a panasz nem tartozhat a Nemzetek Szövetsége eljárása alá.¹⁰² Az érvelés további elemét képezte, hogy a telepések nem teljesítették a tulaj-donjog megszerzéséhez támasztott tulajdonszerzési felté-teleket,¹⁰³ nem véve figyelembe, hogy a teljesítésre ötven év állt volna rendelkezésre. Mindezek mellett a kisebbségi szempontok semlegességének érve sem állhatott meg, el-végre a román delegáció csatolta azokat az iratokat, ame-lyek a telepések döntően magyar nemzetiséghez tartozását támasztották alá, tételesen is megcáfolva a magyarosítás érvét.

A román kormány érveinek fenntartása mellett össze-sen 700 000 arany frank kártalanítási összeget ajánlott fel az ügy békés elintézése érdekében.¹⁰⁴ Az eljárás során a Nemzetek Szövetsége részéről Románia magatartásával kapcsolatban ugyan aggályok merültek fel, de a felaján-lott összeget alkalmasnak ítélték az ügy rendezésére,¹⁰⁵ így eljárás a kérvényezők ügyfélminőségének hiánya okán azok álláspontjának megismerése nélkül került nem jogi, hanem politikai úton és módon lezárásra.¹⁰⁶ A kifize-tések során egyebekben a kártalanítási összegből levonták a telepések magyar állammal szembeni tartozását,¹⁰⁷ így a megállapított kártalanítási összeg is csak csökkentett mó-don kerülhetett kifizetésre.

Különösen sérelmes volt és lényegi elintézését nem nyert a korábbi I. székely gyaloghatárhoz vezető leszármazói

vagyonának, az ún. „csíki magánjavaknak” az elkobzása.¹⁰⁸ Az elkobzás kisebbségellenes célját bizonyítja, hogy a lényegében véve azonos jogalapon álló román nászódi II. határőrezred és a karánsebesi XIII. román–bánáti határőrezred közös vagyona mentesült a kisajátítás alól.¹⁰⁹ Az ügy alapja a kiegyezés korában lelehető fel, amikor 1869-ben a korábban elkobzott I. és II. székely határőrezredek birtokait a király Csík, illetve Háromszék vármegye közönségének örökre és feloszthatatlanul, magántulajdon címén visszaadta. A „csíki magánjavak” 62 539 hold nagyrészt legelő és erdőterület ingatlanvagyonból, valamint több nagyértékű egyéb ingatlanból – lakóingatlanok, iskolaépület, színház, kaszárnya, mintagazdaság, árvaház, borszéki nyaraló – állt, és körülbelül tizenötezer székely családot érintett.¹¹⁰ A kisajátítási eljárás 1922 őszén kezdődött meg, amelynek során a hatóságok a kisajátítási határértékre vonatkozó szabályait ebben az esetben sem tartották be, az előírtnál nagyobb legelőket és erdőket, belterületi ingatlanokat is elvettek rendkívül alacsony kisajátítási ár mellett.¹¹¹ A jogorvoslati kérelmek hatósági felülvizsgálata során a kisajátítási határozatokat megsemmisítették, de az nem a „csíki magánjavak” *in integrum restitutióját* eredményezte. A román állam a közigazgatási felülvizsgálat során megállapította, hogy a tárgyi vagyontömegre csak haszonélvezetet állapított meg az 1869. évi visszaszolgáltatás, az ténylegesen magyar állami vagyoneként nem is lehet kisajátítás tárgya, mert abban a román állam tulajdonosi jogutódlása következett be. Az érvet semmilyen jogszabály, telekkönyvi bejegyzés vagy állami vagyonleltár nem támasztotta alá, de eredményeként a vagyontömeg hatósági elkobzása következhetett be.¹¹² Az intézkedés sértette a párizsi kisebbségvédelmi szerződés mellett az 1923. évi Alkotmány tételes rendelkezéseit is, elvégre a garantált bírói út helyett a tulajdonjog kérdését egy közigazgatási hatóság állapította meg, olyan jogi érveléssel, amelyre nem volt hatásköre és annak eredmé-

nyeként már a román állam kártalanítási kötelezettsége sem állt fenn.

A „csíki magánjavak” kérdése az 1929. június 25-én benyújtott panasszal a Nemzetek Szövetsége elé került,¹¹³ ahol ebben az esetben is a jogi megoldás helyett a politikai megoldás született. A Nemzetek Szövetsége a román államot a területek 18,5%-ának, a vagyon értéke 1,5%-ának visszatérítésére, illetve a „csíki magánjavak” alkalmazottai nyugdíjának viselésére szólította fel, amely döntést azonban a román állam nem hajtotta végre.¹¹⁴ A részleteket szabályozó jogszabály rendelkezései szerint a visszaszolgáltatást csak akkor teljesítette volna a román állam, amennyiben a „csíki magánjavak” igazgatótanácsa lemondott volna a többi igényéről véglegesen, amely feltelet nem vállalhatta a jogosult.¹¹⁵

A Nemzetek Szövetsége elé került és el nem utasított, földreformmal kapcsolatos ügyek tekintetében egyebekben a csíkkarcfalvi és környékbeli legelők 1930. május 14-én előterjesztett panasza akként oldódott meg, hogy az érintett területeket a román állam megvásárolta,¹¹⁶ ahogyan az 1934. augusztus 25-én a zentelki és kalotaszentkirályi erdők és legelők ügyében¹¹⁷ benyújtott panasz is ekként került elintézésre.¹¹⁸ Az Országos Magyar Párt 1936. július 28-án a dévai csángó telepések földjeinek elvétele ügyében nyújtott be panaszt, amely ebben az esetben is némi anyagi kártalanításra vezetett.¹¹⁹

4. Zárógondolatok

A romániai földbirtokreform a nemzetközi figyelmet kapott ügyek mellett számtalan egyedi jogsérelmet eredményezett. A földbirtokok kisajátítása, majd szétosztása során a román elem mindvégig előnyt élvezett. Ennek példája többek között azon kirívóan súlyos eset, amely „harói büntettként” nevesített. Ebben az esetben a kisajátított föl-

Az 1877–78-as orosz–török háború emlékműve a Strada Victoriei és a Calea Craiovei sarkán (Pitești, 1922)¹²⁸

dek szegény sorsú csángó földművesek részére történt átadását a hatóságok a jogerős döntés ellenére megtagadták, évekig szabotálták, majd egy emberéletet követelő birtokbavételi kísérlet kudarcát követően nemcsak a nyomozást, hanem a kegyeleti jogok gyakorlását is megtagadták.¹²⁰

A romániai földreform egyértelműen a korábbi évszázados, egyben nemzetiségi tulajdonviszonyok áttörését eredményezte, azzal a céllal, hogy a román társadalom feszültségeinek feloldásával a kisebbségek gazdasági helyzetét nehezítse, ellehetetlenítse.¹²¹ A földreformot egyekben kiegészítette a korszakban uralkodó gazdasági nacionalizmus, annak elemeként a kisebbségeket diszkrimináló adójogszabályok rendszere,¹²² a kisebbségek másodosztályú állampolgárként kezelése.¹²³ Ilyen alapokon a földreform is alkalmatlan volt a társadalmi feszültségek enyhítésére, ellehetetlenítette az integrációt, a kialakított új birtokstruktúra a szociális válság kezelését sem oldhatta meg.¹²⁴ A földreform nemcsak a korábbi birtokosokat tette

tönkre, hanem az egyházakon keresztül az egész kisebbségi értelmiségi osztályt, így az a nemzeti bosszú látszatát keltette.¹²⁵ E politika utóhatásaként a második világháborút követően végrehajtott újabb földreform pedig a megmaradt ingatlanok elvételével¹²⁶ már a kommunista totális állam kiépítését szolgálta, teljes mértékben megsemmisítve a megmaradt struktúrák mellett az oktatási, kulturális és egyházi intézményhálózatot a nacionálkommunista államépítés érdekében. A rendszerváltást követően a kommunista földreformokkal okozott jóvátételi folyamatok megindultak és némi orvoslást is szolgáltatottak,¹²⁷ de a nemzetiségi ingatlanvagyonok döntő többségének elvétele az első világháborút követően valósult meg, bármilyen jóvátétel nélkül. Mindez pedig szükségképpen kihat napjainkban is az erdélyi nemzetiségek vagyoni helyzetén keresztül az oktatási, kulturális és gazdasági jogaik hatékony érvényesülésére.

FAZAKAS, ZOLTÁN JÓZSEF

Die rumänische Agrarreform nach dem Ersten Weltkrieg als Mittel zum Aufbau des Nationalstaates

(Zusammenfassung)

Ab 1866 erklärte Rumänien den Grundsatz eines einheitlichen Nationalstaates und ab 1848 verfolgte sie das Ziel einer homogenen Vereinigung aller Rumänen in einem Staat. Der territoriale und bevölkerungsmäßige Zuwachs, der auf den Sieg Rumäniens im Ersten Weltkrieg folgte, veränderte die homogenen sozialen Beziehungen des Landes entscheidend, doch das homogene Staatsziel Großrumänien blieb unverändert und wurde innerhalb der neuen Staatsgrenzen sowohl verwirklicht als auch gescheitert. Ein herausragendes Element des nationalstaatlichen Programms war die nach dem Ersten Weltkrieg durchgeführte Agrarreform. Der Widerspruch zwischen der erklärten Rechtspolitik und dem realisierten staatspolitischen Ziel der Reform verdeutlicht nicht nur die Verzerrungen des

Rechtsstaates, sondern auch seine minderheitenfeindliche Haltung. Während das erklärte Ziel darin bestand, die sozialen Beziehungen gerechter zu gestalten, diente es in Wirklichkeit dazu, nationalen und religiösen Minderheiten den Besitz von Eigentum als Mittel zum Aufbau des Nationalstaates unmöglich zu machen. Der Beitrag untersucht die verfassungsrechtlichen Grundlagen und die Teilgesetzgebung der Bodenreform in Rumänien, den historischen und rechtlichen Prozess, der die oben genannten Ergebnisse rechtfertigt. Die Analyse der Gesetzgebung wird durch eine Beschreibung der Fälle von rumänischen Agrarreformverfahren ergänzt, die im Rahmen des nach dem Ersten Weltkrieg geschaffenen Minderheitenschutzsystems durchgeführt wurden.

FAZAKAS, ZOLTÁN JÓZSEF

The Romanian agrarian reform after the First World War as a means of building the nation state

(Abstract)

From 1866 Romania declared the principle of a unified nation-state, and from 1848 it pursued the goal of homogeneous unification of all Romanians in one state. The territorial and population growth that followed Romania's victory in World War I decisively changed the country's homogeneous social relations, but the homogeneous state goal of Greater Romania remained unchanged and was both realized and finally failed within the new state borders. A prominent element of the nation-state program was the agrarian reform implemented after the World War I. The contradiction between the declared legal policy and the realized state goal of the reform illustrates not only

the distortions of the rule of law, but also its anti-minority attitude. While the stated goal was to make social relations more equitable, in reality it served to make it impossible for national and religious minorities to own property as a means of building the nation-state. The study examines the constitutional foundations and partial legislation of land reform in Romania, the historical and legal process that justified the above results. The analysis of the legislation is complemented by a description of the cases of Romanian agrarian reform procedures carried out within the framework of the minority protection system created after the World War I.

- ¹ Constituția României din 1866.
- ² MURZEA, Cristinel Ioan – MATEFI, Roxana: *Evoluția statului și dreptului românesc*. București, 2015. Editura Hamangiu, 243. p.
- ³ ELIESCU, Mihail: Câteva cuvinte despre proiectul Codului Civil. In *Consiliul Legislativ zece ani de activitate 1926–1936*. București, 1936. Institutul de Arte Grafice „Luceafărul” S.A. 167–169. p.
- ⁴ VERESS Emőd: Az 1921. évi erdélyi román agrárreformról és az előjogtörténetéről. In FÁBIÁN Gyula – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Sicut aequum est homini – iustum, aequum, bona fide. Emlékkötet Nádaszi László tisztetére*. Kolozsvár, 2022. Forum Iuris Könyvkiadó, 151–158. p.
- ⁵ MOLDOVÁN Gergely: *Magyarok, románok. A nemzetiségi ügy kritikája*. Máriabesnyő, 2011. Attraktor, 21–24. p.
- ⁶ MURZEA–MATEFI 2015. 134–142. p.
- ⁷ BOIA, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, 1999. Kriterion Könyvkiadó, 14–28. p.
- ⁸ MURZEA–MATEFI 2015. 150–152. p.
- ⁹ HORVÁTH Pál: A modern jog, a felzárkózás típusjegyei. In HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet II*. Budapest, 1999. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 109–110. p.
- ¹⁰ MURZEA–MATEFI 2015. 143–179. p.
- ¹¹ Uo. 92. p.
- ¹² ALEXIANU, George: *Dreptul constituțional*. București, 1926. Editura Librăriei Socec & Co., 118–119. p.
- ¹³ VÖLGYESI Levente: Kelet-Európa és a Balkán államai. In MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (szerk.): *Európai alkotmány- és parlamentarizmus történet*. Budapest, 2003. Osiris Kiadó, 367–368. p.
- ¹⁴ DISSESCU, G. Constantin: *Dreptul constituțional*. București, 1915. Editura Librăriei Socec & Co., 430., 440–614., 619., 622–623. p.
- ¹⁵ TEODORESCU, Anibal: *Tratat de drept administrativ*. București, 1929. Institutul de Arte Grafice „Eminescu” S.A., 105. p.
- ¹⁶ L. BALOGH Béni: *România és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban*. Budapest, 2020. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 9–10. p.
- ¹⁷ DURANDIN, Catherine: *A román nép története*. Budapest, 1998. Macenas Könyvek, 174–175., 178–181. p.
- ¹⁸ Uo. 181–183. p.
- ¹⁹ Uo. 183–184. p.
- ²⁰ Uo. 173–200. p.
- ²¹ DISSESCU 1915. 293. p.
- ²² TEODORESCU 1929. 102. p.
- ²³ Fischer J. felvétele. www.azopan.ro/talalatok?filter=szekely+-ház#15347|1931|hu.
- ²⁴ BRĂȚIANU, I. Vintilă: Nevoile statului modern și constituția României Mari. In DISSESCU, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*. București, 1922. Institutul Social Român, 27–28. p.
- ²⁵ Lege Nr. 3699. prin care guvernul este autorizat a ratifica și a face să se execute tratatul de pace împreună cu anexele lui, încheiat de Puterile Aliate și Asociate cu Austria, în Saint Germain, la 10 septembrie 1919, și Tratatul asupra minorităților semnat la Paris la 9 decembrie 1919.
- ²⁶ SOFRONIE George: *Contribuțiuni la o reconstrucție a dreptului minorităților*. București, 1936. „Profesorului G. Meitani. Omagiu” Tipografia I, N. Copuzeanu, 30–38. p.
- ²⁷ GAFTOESCU, I. Vintilă: *Poziții juridice în dreptul internațional. Problema minorităților*. București, 1939. Imprimeriile „Curentul” S.A., 134–137. p.
- ²⁸ TILEA, Viorel Virgil: România diplomăciai működése. 1919 novemberől 1920 márciusig (Harmadik közlemény). *Magyar Kisebbség*, 1926. 6. sz. 210–213. p.
- ²⁹ L. BALOGH 2020. 56. p.
- ³⁰ Uo. 52–57. p.
- ³¹ GAFTOESCU 1939. 115–116. p.
- ³² A gyulafehérvári román nemzetgyűlés határozata Magyarország románok által lakott részei és Románia egyesüléséről (Gyulafehérvár, 1918. december 1.) In GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sub Clausula. 1920–1947. Dokumentumok két békeszerződés – Trianon, Párizs – történetéből*. Budapest, 2008. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 399–401.
- ³³ VERESS 2022. 153. p.
- ³⁴ Constituția României din 1923.
- ³⁵ IONESCU, Cristian: *Tratat de drept constituțional contemporan*. București, 2019. Editura C.H. Beck, 742–744. p.
- ³⁶ DURANDIN 1998. 224–225. p.
- ³⁷ NAGY Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 25. p.
- ³⁸ BOILĂ, Romul: Principiile constituției noi. In DISSESCU, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*. București, 1922. Institutul Social Român, 383. p.
- ³⁹ GRIGOROVICI, G: Constituția sovietică și constituția democratică. In: DISSESCU, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*. București, 1922. Institutul Social Român, 70–71. p.
- ⁴⁰ GUSTI, Dimitrie: Cuvânt de deschidere. In DISSESCU (ed.) 1922. 2. p.
- ⁴¹ NAGY 1944. 49–50. p.
- ⁴² L. BALOGH 2020. 57. p.
- ⁴³ NAGY 1944. 74., 77–78. p.
- ⁴⁴ GYÖRGY Béla: *Az Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Doktori Disszertáció. Budapest, 2006. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, 8–9.
- ⁴⁵ VASILIU, G. Constatin: Consiliul Legislativ și interpretarea constituției. In: *Consiliul Legislativ zece ani de activitate 1926–1936*. București, 1936. Institutul de Arte Grafice „Luceafărul” S.A. 316. p.
- ⁴⁶ BRĂȚIANU 1922. p. 28.
- ⁴⁷ LUKACS, John: *A történetírás jövője*. Budapest, 2012. Európa Könyvkiadó, 37. p.; GRIGOROVICI 1922. 73. p.
- ⁴⁸ BUDIȘTEANU, Radu: *Un nou capitol în dreptul internațional public și privat: minoritățile etnice, Minoritățile etnice un nou capitol în dreptul internațional public și privat*, București, 1928. „Voința” Const. Antonescu, 13. p.
- ⁴⁹ ALEXIANU 1926. 10. p.
- ⁵⁰ BOIA, Lucian: *România elrománosodása*. Kolozsvár, 2016. Koinónia Könyvkiadó, 45–46. p.
- ⁵¹ VERESS 2022. 150–155. p.
- ⁵² ALEXIANU 1926. 168–169. p.
- ⁵³ Lege din 17 iulie 1921 pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea (din vechiul regat).
- ⁵⁴ Decretul nr. 1036/1920 de reformă agrară pentru Basarabia.
- ⁵⁵ Legea nr. 3610/1921 pentru Reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.
- ⁵⁶ Legea nr. 3608/1921 pentru reforma agrară din Bucovina.
- ⁵⁷ ALEXIANU 1926. 459–460. p.
- ⁵⁸ Miklós Lajos felvétele. www.azopan.ro/talalatok?filter=út+menti+-kereszt#10986|1926|hu.
- ⁵⁹ BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csikszereda, 2002. Pro-Print Könyvkiadó, 43–45. p.
- ⁶⁰ MATHEOVITS Ferenc: *A román-magyar birtokper*. Budapest, 1929. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 35–41. p.
- ⁶¹ GANCZER Mónika: *Allampolgárság és államutódlás*. Budapest–Pécs, 2013. Dialóg Campus Kiadó, 201–205. p.
- ⁶² Lege privitoare la dobândirea și pierderea naționalității române.
- ⁶³ GANCZER 2013. 205–206., 212–213. p.
- ⁶⁴ NAGY 1944. 77–79. p.

- ⁶⁵ BEDŐ Árpád: A román állampolgársági törvény revíziója. *Magyar Kisebbség*, 1926. 11. sz. 423–428. p.
- ⁶⁶ BONYHAI Gabriella Eleonóra – VALDMANN István: Az 1921. évi agrárreform: jogi kérdések a korabeli sajtóban. *Korunk* 2020/március 30. p.
- ⁶⁷ VERESS 2022. 151–153. p.
- ⁶⁸ MIKÓ Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, 1941. Studium, 28–32. p.
- ⁶⁹ BOILĂ 1922. 385. p.
- ⁷⁰ NAGY 1944. 151–152. p.
- ⁷¹ BENKŐ Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002/ősz. 27. p.
- ⁷² NAGY 1944. 152–154. p.
- ⁷³ GYÁRFÁS Elemér: A kisajátított földek árának kifizetése. *Magyar Kisebbség*, 1925. 17. sz. 637–638. p.
- ⁷⁴ JAKABFFY Elemér: Sorsdöntő agrárreformok. *Magyar Kisebbség*, 1923. 15–16. sz. 572–575. p.
- ⁷⁵ VERESS 2022. 155–158. p.
- ⁷⁶ PÁL Gábor: Székelyföldi közbirtokok és az agrárreform. *Magyar Kisebbség*, 1923. 1. sz. 4–15. p.
- ⁷⁷ NAGY 1944. 101–106., 117–119., 151–158., 160–162. p.
- ⁷⁸ Lege pentru desființarea comunității de avere denumită Universitatea săsească și a celor șapte juzi, împărțirea patrimoniului ei și înființarea Așezământului Cultural Mihai Viteazul.
- ⁷⁹ PAPP József: Az erdélyi szászok jogállása a magyar uralom alatt. *Magyar Kisebbség*, 1939. 2. sz. 43. p.
- ⁸⁰ BÍRÓ 2002. 280. p.
- ⁸¹ SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, 2003. Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 62. p.
- ⁸² TEGHZE Gyula: *Nemzetközi jog*. Debrecen, 1930. Városi Nyomda, 357–358. p.
- ⁸³ BÚZA László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. Magyar Tudományos Akadémia, 1930. Budapest, 142–143. p.
- ⁸⁴ MIKÓ 1941. 125. p.
- ⁸⁵ DURANDIN 1998. 237. p.
- ⁸⁶ MATHEOVITS 1929. 53–55. p.
- ⁸⁷ WILLER József: A Nemzetek Szövetségének munkássága. *Magyar Kisebbség*, 1923. 15–16. sz. 606–609. p.
- ⁸⁸ VERESS 2022. 152–153. p.
- ⁸⁹ MATHEOVITS 1929. 54–55. p.
- ⁹⁰ BÚZA 1930. 330–331. p.
- ⁹¹ MATHEOVITS 1929. 18–19. p.
- ⁹² BÚZA 1930. 331. p.
- ⁹³ MATHEOVITS 1929. 55–68. p.
- ⁹⁴ BÚZA 1930. 331–333. p.
- ⁹⁵ MATHEOVITS 1929. 71–104., 246–267. p.
- ⁹⁶ Uo. 104–209. p.
- ⁹⁷ Fortepan / Péchy László. <https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Magyarberkesz>.
- ⁹⁸ SÜLYOK István: Az agrárreform és a telepések. *Magyar Kisebbség*, 1922. 1. sz. 20–24. p.
- ⁹⁹ BÚZA 1930. 284–285. p.
- ¹⁰⁰ MIKÓ 1941. 35. p.
- ¹⁰¹ BÚZA 1930. 285. p.
- ¹⁰² Uo. 285–286. p.
- ¹⁰³ Uo. 286–287. p.
- ¹⁰⁴ MIKÓ 1941. 117. p.
- ¹⁰⁵ BALOGH Arthur: *A kisebbségek nemzetközi jogi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Berlin, 1928. Ludwig Vögenreiter Verlag, 270. p.
- ¹⁰⁶ BÚZA 1930. 287–288. p.
- ¹⁰⁷ JAKABFFY Elemér – PÁLL György: *A bánági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Budapest, 1939. „Studium” Kiadása, 211–212. p.
- ¹⁰⁸ BÍRÓ 2002. 272–278. p.
- ¹⁰⁹ KOCSIS Lajos: *A Csíki Magánjavak története (1869–1923)*. Doktori értekezés. Debrecen, 2006. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 128–130. p.
- ¹¹⁰ MIKÓ 1941. 35. p.
- ¹¹¹ KOCSIS 2006. 130–133. p.
- ¹¹² BALOGH 1930. 223–225. p.
- ¹¹³ BÍRÓ 2002. 273–276. p.
- ¹¹⁴ Uo. 276–277. p.
- ¹¹⁵ Uo. 277–278. p.
- ¹¹⁶ MIKÓ 1941. 304., 308. p.
- ¹¹⁷ BÍRÓ 2002. 282–283. p.
- ¹¹⁸ MIKÓ 1941. 186., 305., 308. p.
- ¹¹⁹ Uo. 252., 316. p.
- ¹²⁰ MESKÓ Miklós: A harói büntett. *Magyar Kisebbség*, 1927. 9. sz. 318–324. p.
- ¹²¹ BÁRDI Nándor: *Otthon és Haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, 2013. Pro-Print Könyvkiadó, 213.
- ¹²² NAGY 1944. 200–207. p.
- ¹²³ GYÖRGY Béla: Szász Pál Memoranduma a román Koronatanácshoz (1938. április 27). *Pro Minoritate*, 2002. ősz, 160–162. p.
- ¹²⁴ BONYHAI – VALDMANN 2020. 27., 29–30. p.
- ¹²⁵ MIKÓ 1941. 37–38. p.
- ¹²⁶ VERESS 2022. 158. p.
- ¹²⁷ Uo. 158–165. p.
- ¹²⁸ Fortepan / Tóth Árpád. <https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Pitești>.

